

Atif İSLAMZADƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: atif.islamzade@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.1.77>

TEOLOJİ İNANC SİSTEMİ ASPEKTİNDƏ NOVRUZ MƏRASİMLƏRİ

Açar sözlər: Allah, Tanrı, Novruz, mərasim, inanc, din, mif

SUMMARY

NOVRUZ CEREMONIES IN THE ASPECT OF THEOLOGICAL BELIEFS SYSTEM

In this study Novruz rituals are investigated in the aspect of the theological beliefs system. It can be said that the research in this direction is the first work in Novruz-study. Here it is explained on the basis of sources and evidence that the Novruz ceremony is notable for carrying the belief in Allah as a belief system at its root. In the pre-Islamic period God manifests as the same meaningful word as the belief in Allah in the Islamic era. Bringing pagan tendencies to this ritual at different times has not been able to overshadow the belief of Allah. In addition, the fact that Novruz is not a religious holiday, but a spring holiday, a holiday of nature and a culture of agriculture does not deny the belief in Allah. Because the holiday held as an act of creation is still noticeable through prayer and applause to the Creator. In other words, Novruz is the greatest cultural event to be explored in terms of the theological belief system.

Keywords: Allah, God, Novruz, ceremony, belief, religion, myth

РЕЗЮМЕ

ОБРЯДЫ НОВРУЗА В АСПЕКТЕ СИСТЕМЫ ТЕОЛОГИЧЕСКИХ ВЕРОВАНИЙ

В данном исследовании обряды Новруза рассматривались с точки зрения теологической системы верований. Можно сказать, что в Новрузоведении это первое исследование в этом направлении. Здесь на основе источников и свидетельств объясняется, что на основе церемонии Новруза как система веры лежит вера в Аллаха. В доисламскую эпоху Бог появляется как слово с тем же значением, что и вера в Аллаха в эпоху Ислама. Привнесение в этот обряд языческих тенденций в разное время не могло затмить веру в Аллаха. Кроме того, тот факт, что Новруз является не религиозным праздником, а праздником весны, праздником природы и хозяйственно-земледельческой культурой, не отрицает веру в Аллаха. Потому что праздник, проводимый как акт творения, до сих пор заметен молением и хвалой Творцу. Другими словами, Новруз является крупнейшим культурным событием, которое необходимо исследовать в аспекте богословской системы верований.

Ключевые слова: Аллах, Бог, Новруз, обряд, вера, религия, миф.

Novruz və Novruz mərasimləri haqqında, təbiidir ki, çox yazılıb. Bunun üçün öncə Novruzun tədqiqat tarixi haqqında ümumi məlumat vermək ehtiyacı da

hiss olunur. Ancaq biz iki cəhətdən bu istiqamətdə araşdırma aparmaq yolunu seçmirik. Birincisi, Novruz bayramına qədərki mərhələlər və Novruz bayramı haqqında minlərlə kitab və məqalələr yazılmışdır ki, yalnız bu tədqiqatların adını və müəllifini təqdim etmək bütün araşdırmanın həcm imkanlarını məhdudlaşdırma bilər və bu tədqiqatları görmək üçün “Novruz Ensiklopediyası” (1) və s. biblioqrafik ədəbiyyatlar vardır ki, ona baxmaq kifayətdir (bu ədəbiyyatlarda ən qədim dövrdən bəri bu günə qədər bütün qaynaqları müşahidə etmək olar); ikincisi, bizim təqdim etdiyimiz araşdırma adından göründüyü kimi, çox orijinaldır, Novruz mərasimləri teoloji inanclar sistemi aspektində indiyə qədər araşdırılmamışdır ki, bu baxımdan qaynaqların yalnız ümumi məlumat verə bilməsi araşdırma üçün tələb olunan əsas təşkil edə bilmir. Güman edirik, bundan sonra bu tədqiqat işi özü gələcək tədqiqatlar üçün ciddi qaynaq olacaqdır.

Novruz haqqında nə üçün bu mövzuda araşdırma aparılmamışdır. Bu ondan irəli gəlir ki, tədqiqatçılar novruza dini bayram kimi baxmadıqları üçün sovet dönəmindən əvvəl də bu istiqamətdə araşdırmalara xüsusi ehtiyac hiss olunmamışdır. Biz ona görə sovet sisteminə diqqət çəkirik ki, bu dövrdə materialist-ateist baxışlar dövləti nəzəri-ideoloji əsas təşkil etdiyi üçün Novruza bu istiqamətdə yanaşmaq mümkün deyildi. Eyni zamanda uzun illər Novruz bayramının keçirilməsi belə qeyri-rəsmi yasaq təşkil edirdi. Xalq arasında bu bayram keçirilsə də, rəsmi ideologiyada təbliğ edilmirdi. Məlum olduğu kimi, ilk dəfə Ş.Qurbanovun xüsusi zəhməti nəticəsində Novruz bayramı rəsmi şəkildə keçirilməyə başladı (1, 128). Halbuki sonrakı dövrlərdə yenə də rəsmi-ideoloji münasibət Novruzun təbliğ və təşviqini əngəllədi. Yalnız ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra bu bayram rəsmi bayramlar cərgəsinə daxil edildi.

İstər sovet dönəmindən əvvəl, istərsə də sovet sistemində, hətta müstəqillik dövründə belə tədqiqatçılar Novruz bayramının teoloji inanclar aspektində araşdırılmasına laqeyd qalmışlar. Bunun üçün öncə üç suala aydınlıq gətirmək vacibdir ki, tədqiqat işinin elmi əhəmiyyəti əsaslandırılınsın:

1. Novruz bayramı islam bayramıdır mı?
2. Novruz bayramı dini bayramdır mı?
3. İnanclar və din.

Tədqiqatçıların gəldiyi qənaətlər və mənbələr təsdiq edir ki, Novruz bayramı islam bayramı deyil. Bu mövzu üzərində mübahisə etməyə dəyməz. Ancaq Novruz bayramının islamda qəbul edilməməsi kimi iddialar da özünü doğrultmur. Çünki mütərəqqi və toplumsal bayramlar islamda inkar olunmur. Çünki bayram sevgi və ünsiyyət meydana gətirir ki, bunun da bəzi müəlliflərin iddia etdiyi kimi küfrlə heç bir əlaqəsi yoxdur, xalqların yaxınlaşması, insanların sevgi və həyəcanı əsasında ortaya çıxan bayramlar islamda inkar olunmur. Hətta bu barədə hədislər də mövcuddur. Nə qədər səhih olub-olmaması mübahisə mövzusu olsa da, islam mahiyyət etibarilə sevgi dinidir, bu baxımdan insanlara

sevinc gətirən, ünsiyyət yaradan, bəriş bəxş edən, uşaqların könlünü sevindirən, hədiyyələşən bayramın qeyd olunmasının küfr sayılması məntiqsiz görünür.

Biz onu da qeyd etmək istəyirik ki, Novruz bayramı dini bayram deyil. Bu baxımdan yalnız islamda deyil, digər dinlərdə də Novruz bayramını birmənalı olaraq dini bayram kimi təqdim etmək olmaz. Etiraf etmək lazımdır ki, Novruz bayramı əsas etibarilə təqvim bayramı, təbiət bayramıdır. Hər il təqvimin dəyişməsi, il başlanğıcı Novruz bayramına düşür, eyni zamanda təbiətin oyanması, qışdan yaza keçid, yazın gəlişinin qeyd olunması, bir sözlə, çilədən çıxmanın bayram edilməsi Novruzda özünü göstərir. Buna görə də, fikrimizcə, Novruz mərasimləri üç kontekstdə araşdırılmalıdır:

1. Novruz – inanc sistemi kimi;
2. Novruz – təqvim bayramı kimi;
3. Novruz – xalq adətləri kimi;

Təbiidir ki, öncə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi inanc və din qavramları aydınlaşdırılmalı, daha sonra Novruz inanc sistemi araşdırılmalıdır. Öncə qeyd edək ki, bütün dinlər inancı təşkil edir, ancaq inanc yalnız din anlayışı vermir. Bu paradoksu izah etməyə çalışaq. Novruzu və s. digər mədəniyyət spektrlərini izah etmək üçün inancı təbiidir ki, sadə sözlüklərlə deyil, mifoloji təhlillərlə əsaslandırmaq doğrudur. Çünki Novruz nə qədər qədimdirsə, qeyd olunduğu kimi, islam öncəsinə gedib çıxırsa, o zaman bu bayram da öncə mifoloji spesifikasi ilə daha düzgün araşdırıla bilər. Buna görə də inancın mahiyyət etibarilə əsaslandırılması üçün mifoloji yönümdə tədqiqinə ehtiyac hiss olunur. Biz burada Novruzun nə üçün teoloji inanc sistemi aspektində araşdırılması üçün eyni zamanda zəmin hazırlayırıq. Həmçinin bu baxışlar sadə iddia ilə deyil, elmi əsaslandırılmalarla aparılır. Mif haqqındakı mifoloji tədqiqatlar onu göstərir ki, mif əsasən epik mətndən öyrənilir. Bu mətn yazıya alınan şifahi ədəbiyyat örnəyi və yaxud yazılı şəkildə bizə çatan, mifik məlumatlar verən hansısa ədəbi əsər ola bilər. Lakin epikliyin spesifik hadisəsi olan mövzu, motiv və janr forması mifi tamamilə əhatə edə bilməz. Çünki mif inanc olaraq qədim, dünyagörüşü olaraq arxaikdir. Epik mətn hadisəsi kimi isə fərqli anlayışdır. Yəni miflə (inanc olan miflə) hətta arxetiplər (ən qədim mif, ən qədim obraz) arasında müəyyən bir məsafə vardır. Çünki tip səciyyədir, obrazlaşdırmadır, ümumiləşdirmədir. Bir tip əsasında müxtəlif fakt, hadisə və yaxud şəxs (prototip) dayana bilər. Arxetiplər də əsasında dayandığı materialın ümumi görüntüsüdür. Arxetip qədim obrazların başlanğıc (arxe) tipi kimi ana variantı olaraq onların əsasını təşkil etdiyi kimi, tarixi şüur çağına aid edilən obrazların başlanğıc nöqtəsi olduğu kimi, arxetipin özünün də əsasını təşkil edən ünsür mövcud dini dünyagörüşü sistemindən qopan real inanc, fakt, şəxs və digər hansısa maddi ünsür və s-dir. Mif inanc hadisəsi kimi ibtidai təsəvvürlər adlandırdığımız primitiv səviyyə deyil, sistemli dünya baxışıdır. Fikrimizcə, mif ilkin anlayışda tarixi İslamdan əvvəl mövcud olmuş

dinləri ifadə edir. Dini inancın kütləvi təbliği, ifadələnməsi ən az iki şəkildə meydana çıxır:

- 1) Mif – ritual hadisə kimi
- 2) Mif – bədii-epik mətn tipi kimi

Mif ritual hadisə olaraq avazın (musiqinin), sözün (bədii-epik ifadənin) və yaxud sözsüzlüyün (mimika və pantomimika) və rəqsin sinkretik əlamətlərini özündə cəmləyir ki, burada mif inanc mənbəyi kimi əsas səbəb rolunu oynayır, ritual ifadələnmə isə janr spesifikasiyasını ortaya çıxarır. Ritual poetikanın əsas mahiyyətində iki əhəmiyyətli komponent dayanır:

- 1) Ritual vəzifə
- 2) Ritual ifadə

Ritual vəzifə sakral missiyadır. Ritual icraçısı İlahi qüvvə tərəfindən vəzifələndirilmişdir. Ritualdakı ayinlərin icrasında əsas məqsəd İlahi nəzarətlə ritual subyektin davranış və fəaliyyətini istiqamətləndirməkdir. Ritual vəzifə ən-nübüvvət (Adəmdən Xatəm) silsiləsindən olan nəbilərin təbliğ etdikləri vahid dini sistemin qayda-qanunlarına uyğun olan məsələləri özünəməxsus bir dildə (sözlü-sözsüz, açıq-qapalı, hərfi-simvolik və s.) nümayiş etdirir.

Ritual ifadə isə bu mövcud dünyagörüşünə söykənən ayin və digər mərasim faktorlarının sözlü və ya sözsüz bir şəkildə müxtəlif janr və fikir formaları ilə təzahür etməsi, diqqətə çatdırılmasıdır. Yəni ritual ifadə ritual vəzifənin törəməsi və yaxud funksiya daşıyıcısı kimi meydana çıxır. Eyni məntiqi yekun kimi bədii, epik mətn tipi olan mif, ritual hadisə olan mifdən törəyir. Mif bədii, epik mətn tipi kimi təhkiyə üsulu olaraq qavranılır. Yəni inanc olan mifin sistem kürəsindən qopan hissəciklər ifadələndikdə obraz-personaj görüntüləri meydana çıxır. Halbuki bu görüntülər olmasa, belə mif inanc hadisəsi kimi dəyişməz olaraq qalır. Arxetiplər, modelləşdirilmiş dünya obrazı təfəkkür hadisəsi olaraq ifadə planında inancı obrazlaşdırır, lakin inanc idrakdan üstün hadisə olaraq paradigmatik görüntülərdən asılı olmur. Klassik poeziyada şairlər tərəfindən ənənəvi şeir forması kimi işlənməkdə olan münacat, nət necə ki, Allahın və onun sonuncu peyğəmbərinin idrakın ifadə edə biləcəyi vəsflərini diqqətə çatdırır, bədiiləşdirir, epikləşdirir, obrazlaşdırır, lakin bu şeir formaları heç olmasa belə yenə də İlahi gerçəkliyi və onun vəzifələndirilmiş peyğəmbərlərinin mövcudluğu inkar olunmaz olaraq qalır; eynən mif inanc olaraq təhkiyə kimi təzahür edən mifdən asılı deyil, əksinə onun zahirə çıxma səbəbidir. Burada inanc olan mifi təhkiyə olan mifdən fərqləndirən “inanc” istilahı din anlamında işlənməklə yuxarıda göstərdiyimiz kimi, iradi olaraq idrakdan üstün hadisə hesab olunur. Çünki idrakı yaradan haqqındakı bilgiləri idrak yarada bilməz. Allah-Təala dərk olunmaz olduğu üçün bizim dərk edə biləcəyimiz, yəni idrak həddində mümkün şəkildə qavraya biləcəyimiz məlumatları vəhy, fəhm və kəşf vasitəsilə peyğəmbərlər, övliyalar, siddiqlər, salehlər və uləmələr tərəfindən bizlərə çatdırır, Tövhid (Allahın birliyi

və vahidliyi) yaradılış (bütün mövcudat) və qayıdış (ölüm və qiyamət) (Həşr, ərəsət və axirət) kimi məsələlərdən insanları agah edir. Elə bu baxımdan da inancı idrak yaratmır, idrakı olan inancı qəbul edir, idrakı zəif olanlar isə inkar edir. Beləliklə, mif strukturunda inancdır, ifadə planında təhkiyədir. Təhkiyə üsulu olaraq variantlaşan görüntülər paradigmatik olaraq epikləşməkdədirsə də, invariant sxemi olaraq inanc olan mifdən ayrılan hissələr və yaxud hissəciklərdir.

Son olaraq bu kontekstdə qeyd edək ki, Xıdır peyğəmbər anlayışı dini sistemi ifadə etməklə Vahid Allah inancının Novruzda əsas inanc sistemi olduğunu təsdiq edir. Ümumiyyətlə, toplumun suya, oda, havaya, torpağa, günəşə və s-ə and içməsi, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Vahid Allah inancını inkar etmir. Çünki Yaradanın yaratdığına əhəmiyyətli olduğunu qavrayan toplum bu ünsürlərə and içməklə şüurunda Uca Allaha inamının sabitliyini ifadə etmiş olur. Bu baxımdan Novruzda inanc sisteminin deyil, mərasimlərin ayrı-ayrı etiket formalarının təhlili qarışıqlığa səbəb olmuşdur. Əsas inanc sistemi araşdırıldıqda isə yalnız qədimdə Tanrı, bir qədər sonra isə Allah inancı aşkar görünür. Əlbəttə, bu da tarixi mərhələ olmaqla Tanrı-Allah ekvivalentinin mövcudluğunu leksik baxımdan aydın şəkildə göstərir. Qədim türklər də elə Tanrı dedikdə çoxtanrılılığı deyil, Tək Tanrını, Vahid Allahı nəzərdə tutur.

- Novruzda mübarəkabadlıq mövcuddur;

Biz leksik vahidlər əsasında da Novruzda teoloji inanc sisteminin olduğunu görürük. İslam istilahları əsasında əsər yazıb Novruz mərasimlərində islamı və yaxud əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, Vahid Allah inancını inkar etmək nəinki ziddiyyətli, hətta gülünc görünür. Bu baxımdan Novruzda toplumun bir-birini təbrik etməsi, mübarəkabadlıq verməsi təhlilə cəlb olunmalıdır. İlkin olaraq bu sözün leksik anlamını izah edək. “Mübarək” sözü nə deməkdir və yaxud hansı anlamı ifadə edir? Lüğətdə bu söz “xeyir-dua verilmiş; uğurlu, xeyirli; xoşbəxt mənasında tərcümə edilmişdir (2, 92).

Qeyd edək ki, təbrik, bərəkət sözləri də ərəbcədə bu sözlə eyni kökə malikdir. Eyni zamanda toplumun Novruzda mübarəkabadlıq etməsi, bir-birinə xeyir-bərəkət, ruzi, xoşbəxtlik arzulaması Vahid Allah inancından irəli gəlir. Çünki şəxslər Uca Allahdan yeni ilin gəlişinin bu gözəlliklərlə davam etməsini diləyir, alqış edirlər.

– Novruzda yoxsullara yardım etmək adət səviyyəsindədir;

Novruz mərasimlərində yoxsullara yardım etmək iki şəkildə diqqət çəkir. Birincisi, ümumiyyətlə, yoxsul olanlara yardım edilir, onlara pay göndərilir, ikincisi, bu, uşaq oyunları olan qapılara qurşaqtma ilə müşayiət olunur ki, atılan qurşaq, şal və yaxud papağa pay qoyulur ki, bu da adət halını almışdır. Novruz bayramını məişət səviyyəsində qələmə alan ustad sənətkar M.H.Şəhriyar “Heydərbabaya səlam!” poemasında bu barədə yazır:

Bayram idi, gecəquşu oxurdu,

Adaxlı qız bəy corabın toxurdu,
Hər kəs şalın bir bacadan soxurdu,
Ay nə gözəl qaydadı şal sallamaq,
Bəy şalına bayramlığın bağlamaq.

Şal istədim mən də, evdə ağladım,
Bir şal alıb tez belimə bağladım,
Qulamgilə qaçdım, şalı salladım,
Fatma xala mənə corab bağladı,
Xan nənəmi yada salıb ağladı.

Bayram olub, qızıl palçıq əzərlər,
Naxış vurub otaqları bəzərlər,
Taxçalarda düzmələri düzərlər,
Qız-gəlinin fındıqçası, hənəsi,
Həvəslənər anası, qaynanası.

Bakıçının sözü, sovu, kağızı,
İnəklərin bulaması, ağızı,
Çərşənbənin girdəkani, mövizi,
Qızlar deyər: "Atıl-matıl. çərşənbə,
Ayna təkin bəxtim açıl, çərşənbə"

Yumurtanı göyçək, güllü boyardıq,
Çaqqısdırıb sınıanları soyardıq,
Oynamaqdan bircə mægər doyardıq?
Əli mənə yaşıl aşığı verərdi,
İrza mənə növruzgülü dərərdi (3, 15, 16).

Göründüyü kimi, bu mətndə M.H.Şəhriyar Novruz mərasimlərini ustalıqla nəzmə çəkmiş, xüsusilə bayramda pay verilməsi və alınması ilə bağlı adətlərə xüsusi olaraq toxunmuşdur. Əlbəttə, bu da təsadüfi deyil. Çünki Novruzda Uca Allaha inam özünü bir daha göstərir, kimsəsizlərə, yoxsullara, acizlərə əl tutmaq etnokulturoloji cizgilər olaraq şair qələmində əks olunur. Uşaqlara bu bayramda xüsusi olaraq pay verilməsi də zəiflərə kömək, kiçiklərə sevgini ifadə edir ki, bu da eyni anlamları göstərir. Müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdə deyilir: "Yadınıza gətirin ki, Biz bir zaman İsrail oğullarından: "Allahdan qeyrisinə ibadət etməyin, valideynlərinizə, yaxın qohumlarınıza, yetimlərə, yoxsullara ehsan (yaxşılıq, kömək) edin, insanlarla xoş danışın, namaz qılın, zəkat verin!" – deyə əhd-peyman aldıq. Sonra az bir qisminiz müstəsna olmaqla, əhdinizdən döndünüz,

çünki siz (İsrail övladı haqdan) üz döndərənsiniz” (“Əl-Bəqərə” surəsi, 83-cü ayə) (4, 13).

Göründüyü kimi, bu ayədə yoxsullara kömək etməyi Allahu-Təala ehsan sayır.

Eyni surədə yoxsullara yardım etmək ibadət səviyyəsində yaxşı əməl hesab olunur: “Yaxşı əməl heç də (ibadət vaxtı) üzünü günçixana və günbatana tərəf çevirməkdən ibarət deyildir. Yaxşı əməl sahibi əslində Allaha, axirət gününə, mələklərə, kitaba (Allahın nazil etdiyi bütün ilahi kitablara) və peyğəmbərlərə inanan, (Allaha) məhəbbəti yolunda (və ya mal-dövlətini çox sevməsinə baxmayaraq) malını (kasıb) qohum-əqrəbaya, yetimlərə, yoxsullara, (pulu qutarıb yolda qalan) müsafirə (yolçulara), dilənçilərə və qulların azad olunmasına sərf edən, namaz qılıb zəkat verən kimsələr, eləcə də əhd edəndə əhdinə sadıq olanlar, dar ayaqda, çətinlikdə (ehtiyac, yaxud xəstəlik üz verdikdə) və cihad zamanı (məşəqqətlərə) səbr edənlərdir. (İmanlarında, sözlərində və əməllərində) doğru olanlardır. Müttəqi olanlar da onlardır! (“Əl-Bəqərə” surəsi, 177-ci ayə) (4, 25).

“Maun surəsində isə oxuyuruq: “(Ya Peyğəmbər!) Dini (haqq-hesab gününü) yalan hesab edəni (Əbu Cəhli) gördünmü? O elə adamdır ki, yetimi itələyib qovar (haqqını verməz); Və (xalqı) yoxsulu yedirtməyə rəğbətləndirməz (nə özü fəqiri yedirdər, nə də özgəsini qoyar) (Maun surəsi, 1-3 ayə) (4, 644).

Göründüyü kimi, burada nəinki yoxsula yardım etmək, hətta yardım etməyi təbliğ etməmək də ağır qəbahət olaraq görülür. Biz Qurani-Kərimdə görürük ki, Allahu-Təala başqa ayələrdə günahın cəriməsi olaraq kölələrin və yoxsulların yedirilməsini əmr edir: (Oruc tutmaq) sayı müəyyən olan (bir ay) günlərdir. (Bu günlərdə) sizdən xəstə və ya səfərdə olanlar tutmadığı günlər qədər başqa günlərdə oruc tutmalıdırlar. Oruc tutmağa taqəti olmayanlar isə (hər günün əvəzində) bir yoxsulu doyuracaq qədər fidyə verməlidirlər. Hər kəs könüllü xeyir iş görərsə (həm oruc tutub, həm də fidyə verərsə), bu onun üçün daha yaxşı olar. Bilsəniz oruc tutmaq sizin üçün nə qədər xeyirlidir! (“Əl-Bəqərə” surəsi, 184-cü ayə) (4, 26).

Ümumiyyətlə, Qurani-Kərimdə yoxsullara yardım etməklə bağlı saysız ayələr mövcuddur ki, bu da xalqın inancında mühüm yer tutmuşdur. Eyni zamanda əvvəlki dinlər də Vahid Allah inancı üzərində qurulduğundan, Tovhidi əsas götürdüyündən, xüsusilə türklərdə Tək Tanrı inancı olduğundan eyni inanlar xalqın genetikasına və düşüncə tərzinə hopmuş və bu kimi keyfiyyətlər də müxtəlif mərasimlərdə özünü göstərmişdir. Biz məhz Novruz mərasimlərində də bu əməlin adət səviyyəsində olduğunu görür, bunun teoloji inanc sisteminə bağlı olduğunu iddia edirik.

– Novruz simvolları Yaradanın yaratdığı yaradılışı ifadə edir;

Təsadüfi deyil ki, Novruz simvollarının mühüm hissəsi də Yaradanın yaratdığı yaradılışı ifadə edir ki, bu da eyni sistemi təzahür etdirir. Novruz

süfrələrində olan şorqoğalı günəşi, paxlava ulduzu, şəkərbura ayı simvolizə etməklə kainatı əhatə edən göy sferasını, səməni yaşıl torpağı, kosa boz torpağı ifadə etməklə yerləri və göyləri semantik səviyyədə, müxtəlif laylarda Novruzun invariant strukturunda qoruyub saxlayır. Bu klişələrin məhz törəyiş aktını göstərməsi Novruzun Vahid Allah inancına dayanan ərafə və bayram olduğunu təcəssüm etdirməsi aşkar görünür. Bu baxımdan Novruza nə qədər anlamlar yüklənsə də, teoloji inanc sistemi inkar oluna bilmir.

– Novruzda dörd ünsür teoloji mahiyyətlidir;

İlkin olaraq qeyd edək ki, Novruzda dörd ünsürün çərşənbələrin əsasını təşkil etməsi də Yaradanın yaratdığı varlığı ifadə edir. Su, od, hava, torpaq çərşənbələri materiyanın əsasını təşkil edir. Toplum hər çərşənbədə bir ünsürlə bağlı mərasim keçirərkən Uca Allaha inanclarını ifadə edir və qarşıdan gələn ili qutlayır. Aydınır ki, baharın gəlişi dörd çərşənbənin qeyd olunması ilə müşayiət olunur. Bu çərşənbələr su, od, hava, torpaq olmaqla bütün yaranışın tərkibini təşkil edən dörd ünsür əsasında götürülən və bu adla adlanan çərşənbələrdir. Çərşənbələrin sıra ardıcılığı konkret olaraq bu gün də müəyyən olunmamışdır. Folklorlarda və yazılı ədəbiyyatda bu sıralama müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Ancaq bir çox hallarda öncə su çərşənbəsi, sonra od, sonra hava, axırda isə torpaq çərşənbəsi gəlir. Bu məsələ o qədər əhəmiyyətlidir ki, hətta ünsürlər baxımından çərşənbələrin sırası da müxtəlif mübahisələrə səbəb olur, folklorlarda və yazılı ədəbiyyatda bu kimi təqdimatlar özünü göstərir. Biz M.Füzulinin bu üqumlara fərqli münasibətini də hiss etdiyimiz üçün hətta bu istiqamətdə araşdırma da aparmışıq. Kontekst daxilində bu araşdırmanı səciyyə olaraq elmi ictimaiyyətə təqdim edirik. M.Füzulinin bir rübaisində şifrələnmiş çərşənbələr sırasında biz bu sıralamanı fərqli şəkildə görürük:

Məcnun oda yandı, şöleyi-ah ilə pak,
Vamıq suya batdı əşkdən oldu həlak.
Fərhad həvəs ilə yelə verdi ömrün,
Xak oldular onlar, mənəm imdi ol xak (5, 198).

Böyük şair dörd misrada məzmun səviyyəsində İlahi eşqi ürfani baxışlarına uyğun şəkildə ifadə etməklə bərabər, burada kodlaşdırdığı fikirləri müəmma janrına uyğun olaraq şeirin içində məhz Füzuliyə layiq şəkildə gizləmişdir. Biz rübaini oxuyarkən şeirin bədii gözəlliyini və mənə dərinliyini, eşq yolçularının şöhrət tapmış adlarını izləyərək bu gizli şifrələrin üzərindən keçib gedirik. Əlbəttə, şeirin mənasını izah etməli olsaq, çox geniş təhlilə ehtiyac olar. Ancaq bu, başqa bir yazının mövzudur. Diqqət çəkdiyimiz kontekstdə isə bizə məqsədimizə uyğun gizli nüansları açmaq gərəkdir. Bu baxımdan rübainin bu istiqamətdə araşdırılmasına ehtiyac duyuruq. Necə olur ki, M.Füzuli bu rübaidə çərşənbə şifrələri qurur? Əgər qurursa, şair burada çərşənbələri hansı ardıcılıqla götürür.

Bizə məlumdur ki, Füzuli yalnız şair deyil, həmçinin dövrünün böyük alimidir. Bu fəaliyyət sahəsində M.Füzulinin müxtəlif dillərdə yazdığı fərqli mövzularda elmi əsərləri də vardır. Eyni zamanda Füzuli şeirləri yalnız şeir deyil, həmçinin elmdir. Elə buna görə də müxtəlif qatlarda funksional mənalar Füzuli yaradıcılığında üzə çıxır. Bundan əlavə şair özü üçün poeziya devizi kimi açıq-aşkar elmi deviz götürdüyünü elan etmişdir:

Elmsiz şeir əsası yox divar olur,
Və əsassız divar gəyətdə bətibar olur.

(Elmsiz şeir əsassız divar kimidir, əsassız divara isə etibar yoxdur).

Elə buna görə də M.Füzulinin bu rübaisində şifrələdiyi çərşənbələrlə bağlı fikirlərə təsadüfi yanaşmaq olmaz. Aydın olur ki, bu şeirdə şair çərşənbələrin sıralanmasına bu şəkildə qəbul etmişdir.

İlk dəfə İslam İslamzadənin arxivində bu şeirin təhlilinə aid bu kimi şifrə açımına rast gəlmişdik. Daha sonra füzulüşünaslıqda da bu semantik laylara diqqət verilməsini də oxuduq:

Məcnun **oda** yandı, şöleyi-ah ilə pak (od)
Vamiq **suya** batdı əşkdən oldu həlak (su)
Fərhad həvəs ilə **yelə** verdi ömrün (yel, hava)

Xak oldular onlar, mənəm imdi ol xak (xak-torpaq deməkdir)

Tədqiqatçılar bu kimi şifrələrin Füzuli tərəfindən bilərək şeirə salındığını müddəa olaraq irəli sürür. Əlbəttə, öncə burada ürfani bilgilər özünü göstərir. Bütün yaranmış mövcudatın tərkibinin vahid eşq olduğu kimi İlahi eşq fəlsəfəsi şeirdə işarələnir. Ancaq eyni zamanda bu tərkibin məhz təbiətin yenidən dirilməsində sıralandığı da Füzuli qələminə məxsus çoxlaylı anlamlarda özünü göstərir. Uşaqlıqdan oxuduğum bu kimi misralar mənim yaddaşımda bu günə kimi qalmış və görkəmli şairin bu misralarda eyni zamanda çərşənbə şifrəsi yaratdığı qənaətinə gəlmişəm. Demək, M.Füzuliyə görə, çərşənbələr aşağıdakı kimi sıralanmalıdır:

Məcnun oda yandı – od çərşənbəsi;
Vamiq suya batdı – su çərşənbəsi;
Fərhad yelə verdi ömrün – yel çərşənbəsi;
Mənəm imdi ol xak – torpaq çərşənbəsi.

Eyni zamanda bu ünsürlər və yaxud üqnumlar, qeyd etdiyimiz kimi, bütün mövcudatın əsasını ifadə edir. Əlbəttə, çərşənbələrin sıralanmasına aid müxtəlif fikirlər diqqət yetirdiyimiz kimi təqdim olunmuşdur, ancaq biz bir rübaidə bu sıralanmanın fərqli şəkillərinə diqqət çəkməyə ehtiyac hiss etdik.

Onu da qeyd edək ki, yalnız Füzulidə deyil, bütün folklorda və klassik ədəbiyyatda dörd ünsür yaradılışı ifadə edir və yaradılışın əsasının bu üqnumlar olduğu qəbul olunur. Əlbəttə, qeyd etdiyimiz kimi, bu da törəyiş aktını, kosmoqonik anlayışları və Allahu-Təala tərəfindən yaradılan varlığı ifadə edir.

Toplum məhz çərşənbələrdə Vahid Allah inancından gələn nəticəni mərasim silsilələri olaraq qeyd edir.

– Novruz tamaşaları leksik-semantik səviyyədə Vahid Allah inancını ifadə edir;

Xalq tamaşaları kimi tanıdığımız tamaşaların əsas etibarilə Novruz mərasimlərilə bağlılığı da inkar olunmazdır. Elə bu tamaşa ünsürlərinin bu gün də Novruz mərasimi kimi ifadəsi göz qabağındadır. Bu da Novruzun təqvim bayramı, təbiət bayramı, təsərrüfat bayramı kimi qəbul olunmasından irəli gəlir. Ancaq bu Vahid Allah inancını yenə də inkar etmir. Çünki təqvimi olan, təbiət dəyişikliklərini qeyd edən, təsərrüfat günlərini mərasim olaraq keçirən toplumun inancını inkar etmir. Bu o demək deyil ki, təbiətlə bağlı mərasimləri qeyd etmək Uca Allaha inkar etməkdir və yaxud insanlar o zaman təbiətə pərəstiş edir, Vahid Allah inancı könullərdən yoxa çıxır. Əgər belə olarsa, o zaman biz keçirdiyimiz yaz bayramlarında bu gün də Vahid Allaha deyil, təbiətə pərəstiş etmiş olmalıyıq. Halbuki hər kəsə aydındır ki, bu çox mənasız iddia olardı. Biz bu kontekstdə antitezis irəli sürməklə elmi sahələrdə müxtəlif teorilərin yeri-gəldi-gəlmədi toplumun düşüncəsinə tətbiq olunduğuna diqqət çəkirik.

Biz xalq tamaşalarının Novruz və Novruz mərhələləri ilə bağlılığını təsdiq edən “Xalq ədəbiyyatı” qaynağına da müraciət etməyi münasib bilirik: “Xalq dramları...Bayram günlərində, xüsusilə Xıdır Nəbi, Axır çərşənbə, Novruz bayramında şənliklər zamanı ifa edilir (6, 251).

Eyni zamanda, qeyd etdiyimiz kimi, Xıdır Nəbi ilə bağlı olan, çərşənbələri ifadə edən tamaşa ifa edilir ki, biz əvvəldə də bu proseslərin inanc təməlinə Vahid Allah inancı olduğunu əsaslandırmışıq.

Novruz bayramının məşhur tamaşası olan, personajları zaman-zaman tədqiqatlara cəlb olunan “Kos-Kosa” (Kosa-Kosa) tamaşasında da leksik-semantik səviyyədə Vahid Allah inancının ifadəsini görmüş oluruq. Mətnə müraciət edək:

Ay kos-kosa, gəlsənə,
Gəlib salam versənə,
Çömçəni doldursana,
Kosanı yola salsana.
Ay uyruğu-uyruğu,
Saqqalı it quyruğu,
Kosam bir oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər,
Yığar bayram xonçası,
Hər yerdə düyün eylər.

Novruz-novruz bahara,
Güllər-güllər nubara,

Bağçanızda gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun,
Bal olmasın, yağ olsun,
Evdəkilər sağ olsun,
Xanım dursun ayağa,
Kosaya pay versin ağa (6, 256).

Tamaşanın bu hissəsində, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Novruzda paylaşma, yoxsullara, kasıblara yardım aşkar şəkildə ifadə olunur:

Ay Kos-Kosa gəlsənə,
Gəlib salam versənə,
Xanım ayağa dursana,
Kosaya pay versənə...

Əlbəttə, burada yazla qışın binar oppozisiyası semantik səviyyədə işarələnir, ancaq bu oyun səviyyəsində, bayram ovqatı üzərində köklənməklə Vahid inancı inkar etmir.

“Kosa-Kosa” xalq tamaşasında aşkar olaraq leksikoloji baxımdan da Vahid Allah inamı ifadə olunur;

Mərmər hovuzun dörd qırağında,
Bülbüllər oxur şax budağında,
Hər nə istəsəm, Xudadan allam,
Dəllək dükanın yadıma sallam,
Dəllək dükanı tamam cıraqban,
Nağara çalıb, kəsərik qurban (6, 256).

Göründüyü kimi, bu tamaşada altı misrada iki kontekst mövzumuz baxımından işarələnir. Birincisi, hər bir diləyin Uca Allahdan (Xudadan) istənməsi, ikincisi isə diləyə çatdıqda Allah üçün qurban kəsilməsi mətnində ifadə planında aşkar görünür. Təsadüfi deyil ki, A.Səfərova Z.Səmədovaya istinadlarla qeyd edir ki, Azərbaycanın bəzi bölgələrində kosalar tək Novruzda yox, hətta Qurban bayramında da qapı gəzirlər. Tədqiqatçı Z.Səmədova yazır ki, Zaqatala bölgəsində Novruz bayramı ilə yanaşı həm də Qurban bayramında kosalar evləri gəzirlər (7, 121). Həm də Novruzda Allahdan dilək dilənib qurban kəsilməsi Novruzun bütpərəst meyllərlə bağlanmasını açıq şəkildə inkar edir. Burada iddia oluna bilər ki, bütün dövrlərdə qurban adətləri olmuşdur. Ancaq bu adətlərdə qoyun deyil, insan qurban verilmişdir. Burada isə açıq-aydın Xudadan istədiyini alıb qoyun qurban kəsilməsi işarələnir. Eyni zamanda başqa bir iddia meydana qoyula bilər ki, mətn İslam dövründə bu kimi ifadələrlə dəyişikliyə uğramışdır. O zaman, əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, tək Tanrı inancı dövrəyə daxil olur ki, yenə də teoloji inanc sisteminin əsasını təşkil edən Vahid Allah inancını özündə daşıyır. İslamdan əvvəlki dövrdə də, məhz İslama uyğun olan ehkamların türk xalqlarının sosial toplumunda qüvvədə olması və bir-birini tamamlayan dinlərin

mahiyyətindən doğan bir şəkildə adi məişət həyatına daxil olan məsələlərin az qala təkrarlanması, fikrimizcə, bir daha ciddi əsas verir. Əlimizdəki mənbədən oxuyuruq: “Türk halkları arasında çok yaygın olan inanca göre Allahın halis kullarının Allah indinde itibarlı yeri vardır. Bu şahıslar dilegin Allaha ulaşmasında yardımcı olurlar” (8, 8).

İslam mənbələrində şəfaət sözlüyü ilə keçən bu şüurüstü hadisə (ən böyük şəfi /şəfaətçi) Muhəmməd Əleyhissəlam daha sonra vəlilər, saleh qullar və s. dərəcələrinə görə Allaha yaxın olan zatlardır) barədə başqa bir mənbədən sitat götürək: “Biz, Allahu-Teala sevdiklərinin ruhlarına işitdirir, onların hatırı için isteniləni yaratır, diyoruz.

...Allahu Tealanın sevdiyi kullarının ruhları diri iken de, öldükden sonra da, Allahu-Tealanın verdiyi kuvət ile ve izni ile dirilərə yardım ederler” (9, 109). Göründüyü kimi, bu mənbələrin arasındakı sitatları birləşdirsək, söhbətin eyni bir məsələdən getməsi, hətta bir məsələ haqqında eyni bir mənbədən gələn fikir qənaəti yarana bilər. Halbuki birinci mənbə İslamdan öncə türk xalqları arasında olan inancdan bəhs edirsə, ikinci mənbə İslama aid şəfaətçiliyin mahiyyətini açıqlayır. Məhz bu da, yuxarıda bir neçə dəfə qeyd etdiyimiz kimi, eyni Tovhid missiyasını daşıyan, eyni əhkamı gətirən silsileyi-nübüvvənin gerçək mahiyyətindən irəli gəlir. Hər hansı bir dövrə düşürsə düşsün, bu nə fərqli mədəniyyət hadisəsi deyil, nə fərqli inanc sistemi, nə də fərqli həyat tərzidir. Bu, diaxron ardıcılıqdır. Maddi xronotopdur. Adəmdən Xatəmə gələn əhkamdır. Əhkam dəyişməz olduğuna görə dövrlər, şəxsiyyətlər və yazılı, şifahi qanunlar dəyişsə də, bu məsələlər dəyişməzdir. Bəzən bu təkrarlıq səviyyəsində olursa, heç də iddia olunduğu kimi daha qədim dövrlərdən iqtibas (kəbud şəkildə oğurluq) və yaxud transfer hadisəsi deyil, eyni bir əhkamın təhrif olunduqca, Allah-Təala tərəfindən yenidən təzələnməsi, vəhy yolu ilə peyğəmbərlik vəzifələrinin Xatəmül-Ənbiyaya (sonuncu peyğəmbər) qədər davam edən zəruri ardıcılığıdır. Vəhy Allah (Celle Celaluh) tərəfindən müəyyən mübarək şəxsiyyətə bəxş edildiyi üçün burada heç bir trans olunma (bədi, epik, struktural) şəkillənməsi ciddi qəbul edilə bilməz. Bəzən eyniyyət yaxınlığı görünən inanc və ibadət qaydalarına da, bu cür səthi yanaşsaq, hətta mükəmməl sistemlərin guya ibtidai davranış normalarından çırpışdırılması qənaətinə gəlinir ki, bu da qeyd etdiyimiz İlahi əhkamın vəzifələndirilməsi gerçəkliyinə diqqətsiz yanaşmadan irəli gəlir.

Biz yuxarıda örnək verdiyimiz xalq dramlarına qayıdaraq onu da qeyd etməyi vacib bilir ki, əlimizdəki mətnlər onsuz da leksik baxımdan əsas etibarilə islamdan əvvəlki dövrdən daha çox islam dövrünü əhatə edir. Ancaq biz invariant struktur, paradigma, arxetip baxımından qədim dövrləri bərpa edə bilirik. Çünki mətn bilgiləri ilə mətn ifadəsi təbiidir ki, eyni şey deyil. Ancaq nə qədər cəhd

etsək də, yenə də bütün dövrlərdə Vahid Allah inancını həm bilgi, həm ifadə səviyyəsində mətnlərdə müşahidə etmiş oluruq.

Xalq dramında başqa bir nüansa diqqət yetirək:

“Mahnı qurtaran kimi Kosa “Kosa öldü”- deyib yerə yıxılır. Bu zaman ona aşağıdakı kimi suallar verib cavab alırlar:

- Kosa, haradan gəlirsən?
- Dərbənddən.
- Nə gətirmisən?
- Alma.
- Almanı neylədin?
- Satdım.
- Pulunu neylədin?
- Öküz aldım.
- Öküzü neylədin?
- Vurdum, öldü.

Kosanın bu sözündən sonra yoldaşları birlikdə bu mahnını oxuyurlar:

Başın sağ olsun, Kosa!

Ərşin uzun, bez qısa,

Kəfənsiz ölməz Kosa! və s. və i (6, 256-257).

Mətnin bu hissəsində qeyd olunan “başın sağ olsun!”, “ərşin uzun, bez qısa”, “kəfənsiz ölməz kosa” ifadələri islam qayda-qanunları ilə dəfn prosesini göstərir. Məlumdur ki, müxtəlif dəfn formaları vardır ki, burada kəfən belə yoxdur. Təkrar olaraq qeyd edək ki, əgər arxaik mətnə bu ifadələr yoxdursa, demək, ekvivalenti vardır ki, yenə də eyni anlamı ifadə edir. Yoxsa bu ifadələr tamaşada yer almazdı. Bu da Vahid Allah inancının Novruzda əsas təşkil etməsini bir daha nümayiş etdirir.

– Təbiətin ölüb-dirilmə motivi dünya və axirət şəklindədir;

Aydındır ki, Novruzda qışdan yazıya keçid ölüb-dirilmə motivini aydın şəkildə işarələyir. Qışda ağacların yarpaq tökümü yazda yenilənmə ilə müşayiət olunur, təbiət yeni paltar geyinir, bir sözlə, ölüb-dirilir. Bu həm də ölüb-dirilmə motivinin hansısa mədəniyyət hadisəsindən əvvəl təbiət hadisəsi olaraq mövcudluğunu göstərir. Yəni yalnız bu motivin inisiyasiya mərasimi ilə bağlanması da özünü doğrultmur. Təsəvvür edin ki, qış və yaz dəyişməsində təbiətdə ölüb-dirilmə aydın şəkildə müşahidə olunur. Lakin bu, təbii prosesdir. Heç bir inisiyasiya mərasimi ilə bağlı deyil. O zaman bütün hallarda mətnə status dəyişmə və yaxud ölüb, yeni şəkildə təzahür etmə hansısa mədəniyyətə aid olan ayin, mərasim və inanc ilə bağlı olmaq məcburiyyətində deyil. Bu səbəbdən o mətnin yaradıcılarının hansı mədəniyyət və kultür daşıyıcısı olduğu diqqətlə öyrənilməlidir ki, yanlışlıq yol verilməsin. Hətta oxşarlıq eynilik deyil, yaxud da bənzərsizlik eyni mahiyyəti ifadə edə bilmək gücündədir. Ölüb-dirilmə eyni

zamanda dünya-axirət qavramlarını işarələyir. Çünki səmavi dinlərdə axirət anlayışı mövcuddur ki, öldükdən sonra dirilmə vardır və hər kəs Uca Allah qarşısında dirilib qiyama duracaq və öz əməlləri üçün cavab verəcəklər. Bu baxımdan, Novruzda ölüb-dirilmənin bu qavramı ifadə etməsi təbii şəkildə də teoloji inanc sisteminə bağlılığını ifadə edir.

Biz Novruz haqqında təsnif etdiyimiz müəyyən məsələlərdən bir qismini burada izah etməyə cəhd etdik. Bu da onu aydın şəkildə göstərir ki, Novruz bütperəst inanclarla, materialist görüşlərlə bağlamaq özünü doğrultmur, əslində mədəniyyət hadisəsi adı altında ideoloji çəşqınlıq və inkarçılıq meydana gətirir. Elə bunun üçün də Novruz mərasimlərinin teoloji inanc sistemində araşdırılması çox vacib və zəruridir. Biz bu plan işində bu vəzifəni həyata keçirməyə çalışdıq. Bunun üçün diletant səviyyədə fikir yürütməmək baxımından elmi qaynaqlar əsasında kiçik bir tədqiqat işi ortaya qoymağa çalışdıq. Ancaq gələcəkdə bu araşdırmanı daha da genişləndirmək niyyətindəyik. Çünki toplumun əsas inanc sistemi olan Vahid Allah inancının digər mətnlərdə olduğu kimi Novruz bayramında və Novruza qədərki ərafədə də özünü göstərdiyi inkar olunmazdır. Son olaraq qeyd edək ki, mövzu açıq qalır və bu istiqamətdə geniş tədqiqatların meydana gələcəyinə ümid edirik. Eyni zamanda Novruz mərasimlərinin teoloji inanc sistemi əsasında araşdırılması bizim tərəfimizdən ortaya qoyulan ilk işdir və son iş olmayacağı da aydındır.

ƏDƏBİYYAT

1. Novruz Bayramı ensiklopediyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2008.
2. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. II cildə, II cild. Tərtib edənlər: B.Abdullayev, M.Əsgərli, H.Zərinəzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
3. Şəhriyar M.H. Heydərbabaya salam! Bakı: Azərənəşr, 1964.
4. Qurani-Kərim. Tərcümə edənlər: Bünyadov Z. Məmmədəliyev V. Bakı: Azərənəşr, 1992.
5. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1984.
6. Xalq ədəbiyyatı. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, XX cildə, I cild. Cildi tərtib edənlər: Fərzəliyev T. Abbasov İ. Bakı: Elm, 1981.
7. Səfərova A. Neftçala-Salyan regionunda Novruz bayramı // "Dədə Qorqud" jur., № 1, Bakı: Nurlan, 2008.
8. Kalafət Y. Balkanlardan Uluğ Türkiştana - Türk halk inançları. I, Ankara, 2002.
9. İmami Gazali. Kiyamet ve Ahiret. İstanbul, Hakikat kitabevi, XXV baskı. 1999.

